

הקדמה

לקראת פרדיגמה חברתית-סביבתית בישראל

נתליה גוטקובסקי* רפי גרוסגליק** ולירון שני***

בחודש דצמבר 2016, לאחר מאבק פוליטי ממושך, קיבלה ועדת המשנה לעררים של המועצה הארצית לתכנון ובנייה את טיעוני המתנגדים להקמת מטמנת פסולת בניין בנחל אוג בצפון מזרח ירושלים, מעבר לקו הירוק. האתר המיועד מתפרש על פני כ-500 דונם מפאתי העיר ירושלים לכיוון מעלה אדומים, בין הגבעה הצרפתית, עיסאווייה, ענאתא, מחנה הפליטים שועפט, בית החולים הדסה הר הצופים והאוניברסיטה העברית. האתר המיועד אמור לאפשר גריסה והטמנה של פסולת בניין מירושלים במשך כעשרים שנה, ולפי התכנון בתום תקופת ההטמנה אמור היה לקום פארק ציבורי על גבי המטמנה. הקמת האתר צפויה הייתה להביא לזיהום אוויר, לזיהום רעש, לסיכונים בריאותיים רבים לתושבי האזור ולעומסי תחבורה בשל נסועת המשאיות לאזור. המרחק בין האתר המתוכנן לבתי התושבים בשכונות יהודיות ופולסטיניות בצפון-מזרח ירושלים הוא עשרות מטרים בלבד, והתכנית בעלת פוטנציאל פגיעה משמעותי בבריאות התושבים. קואליציית המתנגדים למטמנה פועלת זה שנתיים וכוללת את תושבי הגבעה הצרפתית, תושבים פלסטינים ובדואים ממזרח ירושלים, בית החולים הדסה הר הצופים ועמותת המתכננים למען זכויות אדם "במקום".¹ אמנם טרם נאמרה המילה האחרונה בהתפתחות התכנונית בנושא, אך ניתן לומר כי המאבק נחל הצלחה בהחזרת התכנית לוועדה המחוזית לשם בחינת חלופות תכנון אחרות, חלקן מחוץ לגבולות המוניציפליים של ירושלים, וכן בגיוס חברי כנסת ממפלגות שונות מהקואליציה ומהאופוזיציה לטובת מאבק התושבים. הברית שנוצרה סביב האינטרס המשותף של ביטול התכנית להקמת המטמנה חושפת אפשרויות לשותפויות בלתי צפויות בין קבוצות חברתיות שונות במרחב המקומי. אירוע שכזה

* המחלקה לאנתרופולוגיה, אוניברסיטת הרווארד; ביה"ס ללימודי הסביבה ע"ש פורטר והמחלקה לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, אוניברסיטת תל אביב

** המחלקה לסוציולוגיה, אוניברסיטת ברנדייס

*** המחלקה לאנתרופולוגיה ומרכזו שוסטרמן, אוניברסיטת ברנדייס

אנו מבקשים להודות לפרופ' דני רבינוביץ על העידוד והתמיכה בהפקת גיליון זה. אנו מודים לכל הכותבים והכותבות שתרמו לגיליון מפרי עטם ומחקרם ולכל קוראי וקוראות המאמרים על ההערות המועילות. עוד נבקש להודות לחברי המעבדה לסביבה וחברה, המתקיימת בתמיכתו של פרופ' דני רבינוביץ בבית הספר ללימודי הסביבה ע"ש פורטר באוניברסיטת תל אביב, ולקהילה המקצועית לסביבה וחברה באגודה הסוציולוגית הישראלית, אשר במסגרתן התגבש הגיליון.

1 לפירוט על שיתופי פעולה קודמים בין מתנחלים ופלסטינים במאבק בהקמת מטמנה בגדה המערבית ראו Stamatopoulou-Robbins, 2014.

אינו חד-פעמי אלא תופעה שחוזרת על עצמה לנוכח איומים ומפגעים סביבתיים-בריאותיים,² אך המחקר הסוציולוגי-אנתרופולוגי הרווח בישראל נוטה להתעלם מבריאות שכולו. שיתופי הפעולה הללו ואירועים אחרים מאתגרים את ההיגיון החברתי הרווח בישראל ואת קטגוריות הריבוד המקובלות בניתוח החברה בישראל. ניתן לראות כי גם כאשר יחסי הכוח הם בלתי שוויוניים בעליל, כמו אצל המתגוררים באזור המטמנה המיועדת, מתלכדים האינטרסים לשם מאבק סביבתי באיום החיצוני; נראה כי מציאות חייהם של רבים במרחב המקומי אינה מעוצבת אך ורק מתוך השסע הלאומי, הדתי, האתני, המעמדי והמגדרי אלא גם מהמציאות הקיומית החיונית, הקשורה ברצון (ובהכרח) לנשום אוויר נקי ולהימנע מחשיפה למחלות סביבתיות הנובעות מרעש, מאבק או מזיהום אחר. בשם השאיפה לבריאות הסביבה והציבור מתלכדות קבוצות חברתיות, כאלה ששיתוף פעולה ביניהן היה נדמה עד כה רק כחזיון תעתועים. האינטראקציה בין סביבה וחברה מייצרת שדות חברתיים חדשים, המתבלטים במיוחד במרחב הגיאופוליטי הצפוף והצר שאנו חיים בו. דווקא משום שהסביבה נתפסת בעיני רבים (שלא בצדק) כזירת פעולה א-פוליטית היא מאפשרת פרקטיקות חדשות ביחס להגיונות המנחים את תהליכי ההשתייכות לחברה בישראל ויצירת בריתות וקשרים פוליטיים.

בגיליון זה, המתמקד בסביבה וחברה בישראל, נבקש לטעון שהסכרים החברתיים-פוליטיים הנהוגים בזירה הסוציולוגית-אנתרופולוגית בישראל אינם מספיקים לבדם להבנת תופעות המתרחשות מול עינינו ממש וכי הסביבה היא אלמנט מרכזי ובלתי נפרד של הניתוח הסוציולוגי-אנתרופולוגי במרחב המקומי. פרדיגמה חברתית-סביבתית שכזו תדע להבחין בקשרים ובתלות שבין החברה לסביבה שהיא משוקעת בה בהקשר המקומי, לנתחם ולהציע תיאוריה רלוונטית. פרדיגמה חברתית-סביבתית תסביר לעומק אירועים שעוסק בהם השיח המדיני, הכלכלי והביטחוני בישראל: המאבק על הגז, השריפות המשתוללות אחת לכמה שנים בהרי ירושלים ובכרמל, מבקשי מקלט ומבקשי סיוע הומניטרי המתדפקים על דלתות ישראל מצפון ומדרום, מצב החקלאות והחקלאים, המשמעות של תקינה על מזון שאנחנו רוכשים ואוכלים. כל אלו קשורים בהשתלשלויות של פוליטיקה של סביבה ובאינטראקציות היסטוריות ועכשוויות שבין סביבה לחברה. המאבק על הגז, למשל, ראוי שייבחן בראי שאלות פוליטיות עתיקות יומין על ניהול משאבים ותשתיות שהם נחלת הכלל. כך גם השאלה מדוע מתרחשות שריפות ביערות - ניתן לטעון כי זוהי תולדה של הפרת משטר הרעייה ואחזקת הטרסות בהרים, משטר שקיימו פלאחים ורועים באזור במשך מאות שנים בטרם הוחלף במדיניות של איסור רעייה ושל ניהול היער, וכי המדיניות החדשה הביאה להפרה של המערכות האקולוגיות הוותיקות. פרספקטיבה חברתית-סביבתית תאיר, למשל, גם את הקשר שבין שינויי אקלים ובצורות קשות ובין הופעתם של סכסוכים ואלמות, פליטות ובקשת סיוע הומניטרי בגבולות ישראל (רבינוביץ, 2009). גם הבצורות בסוריה בשנים 2006-2009 הביאו

2 בריתות בלתי צפויות על רקע איומים סביבתיים או הזדמנויות כלכליות-סביבתיות התרחשו למשל במאבק על הגז, שיצר בראשיתו קואליציה בין ארגון הסטודנטים "מגמה ירוקה" ובין פעילים מזרחים הנאבקים למען הדירור הציבורי, ה"לא נחמדים-לא נחמדות" וקבוצת "המעברה". דוגמה נוספת היא הסיוע שקיבלה ישראל מהרשות הפלסטינית וממדינות כגון מצרים וטורקיה כשנדרשה להתמודד עם השרפות שאירעו ברחבי הארץ בחודש דצמבר 2016.

להגירת מיליון וחצי אזרחים סורים מהאזורים הכפריים לאזורים עירוניים, עוד לפני פרוץ מלחמת האזרחים ב-2011, ולאי-הנחת החברתית שתרמה לראשית ההתקוממות בסוריה. אם כך, הסביבה אינה "נמצאת שם ברקע", אלא היא מהווה גורם אינהרנטי בחברה ובפוליטיקה. הפרדיגמה החברתית-סביבתית שאנו מציעים לפתח מורה כי הסביבה היא זירת מאבק אקוטית על משאבים קיומיים וסימבוליים, זירה של עיצוב זהות חברתית ויחסים אינטראקטיביים בין חברות ותרבויות ובין סביבתן הטבעית.

מחקרים שונים על יחס החברה בישראל לסוגיות סביבתיות העלו כי מרבית הישראלים אינם תופסים את המשבר הסביבתי כאיום או כאתגר מרכזי בחייהם, בעיקר לנוכח מרכזיות השיח הביטחוני בארץ (ברטל וכרמי, 2012; Franzen, 2003). אף על פי כן, התנועה הסביבתית היא אחת מתנועות החברה האזרחית שצמחו במהירות בישראל בעשרים וחמש השנים האחרונות, והיא כוללת שורה של פעולות חברתיות-פוליטיות מקומיות וארציות, בניית קהילות זהות ועיצוב שדות שיח. ניתן לייחס לתנועה הסביבתית בישראל יוזמות חקיקה רבות, פעולות של אקטיביזם משפטי ושינוי השיח בזירות כגון חינוך, תקשורת, צבא, המגזר העסקי ועוד. עם זאת, שדות השיח החדשים, העוסקים בסוגיות סביבתיות, בתהליכי אימוץ פרקטיקות סביבתיות בחיי היומיום, בסביבתנות כוהות, בעשייה סביבתית כפעולה פוליטית ואף במדיניות סביבתית - כל אלה נותרו שוליים למדי בסוציולוגיה ובאנתרופולוגיה בישראל. בלא הסיפור הסביבתי, הבנתנו את ה"חברתי" היא הבנה חלקית ומוגבלת. בלא התייחסות ל"סביבתי" אנו מניחים לשאלות הקשורות לעיצוב המרחב, התרבות, הטבע והנוף, המדיניות הסביבתית והמאבקים הפוליטיים-סביבתיים בישראל להיות מוסכרות על ידי מי שעלולים להתעלם מהיבטים חברתיים-פוליטיים אונטולוגיים בטבע ובסביבה. אנו מותירים את במת המחקר למי שעבורם ההיבטים התרבותיים של המדיניות הסביבתית החדשה - זו המיובאת והנוצרת בישראל בשנים האחרונות - סמויים מן העין, ואנו מפסידים את האפשרות לאתגר את התיאוריות על השיח הסביבתי-חברתי הרווח בעולם באמצעות ניתוח אמפירי של מקרים פרטיקולריים של סביבה-חברה בישראל.

מחקר חברתי עכשווי על סוגיות סביבה בישראל נערך לרוב על ידי חוקרים וחוקרות מדיסציפלינות אחרות: גיאוגרפיה ותכנון (Altman & Chruhman, 2013; Feitelson, 1999); מדיניות ציבורית (טל, Orenstein & Hamburg, 2016; Hananel, 2010; Yiftachel, 1998; Negev, 2009; Tal, 2004), מדע המדינה (דה שליט, 2005; De-Shalit 1995b, 2000; Tal, 2004), סביבתיות רב בשנים האחרונות ובכך תרמו רבות למיקום הבעיות החברתיות והסוציולוגיות הגלומות בסביבה ובסביבתנות (לובנוב, 2005, 2006, 2007). הסוציולוגיה והאנתרופולוגיה בישראל התעלמו כמעט לחלוטין מהממשק שבין חברה לסביבה, להוציא את עבודותיו החלוציות של דני רבינוביץ (כמפורט כאן בהמשך, בסקירת המחקר הסביבתי בסוציולוגיה ובאנתרופולוגיה בישראל). כיום דומה שהעיסוק בתחום הולך וצובר תאוצה גם בדיסציפלינות אלה, אך יחסי חברה-סביבה טרם הגיעו ללב העשייה המחקרית בתחום. לתפיסתנו, הפניית המבט של הסוציולוגיה והאנתרופולוגיה בישראל אל הסביבה תאפשר להבין את ה"חברתי" בדרכים חדשות ואף להבין את החברה בישראל מתוך פרספקטיבה רחבה, השוזרת באופן מובנה את המקומי עם העולמי ואת החברתי-תרבותי עם הכלכלי.

גיליון זה, המוקדש לחברה וסביבה, נועד להרחיב את היריעה התיאורטית והאנליטית

העוסקת בממשק שבין סביבה לחברה במחקר סוציולוגי והאנתרופולוגי הנעשה כיום בישראל. כעת נסקור את שדות הסוציולוגיה והאנתרופולוגיה הסביבתית ואת ביטויים במחקר המקומי בישראל ולאחר מכן נציג את המאמרים הגיליון.

עלייתן של הסוציולוגיה והאנתרופולוגיה הסביבתית בעולם

הסוציולוגיה הסביבתית החלה להתפתח בשנות השבעים, עם התחזקות ההכרה בקיומם של משברים אקולוגיים גלובליים ועם התחזקותה של התנועה הסביבתית הגלובלית. תחום מחקר זה, הממוקד בחקר מערכת היחסים שבין האדם לסביבה, חדר ללב הסוציולוגיה הכללית באיחור מה, בהשוואה לדיסציפלינות חברתיות אחרות (למשל גיאוגרפיה או אנתרופולוגיה). תהליך התבססותה של הסוציולוגיה הסביבתית התרחש באטיות רבה, בהדרגה ותוך התמודדות עם התנגדויות.³ במשך שנים רבות הודרו מן המחקר הסוציולוגי סוגיות העוסקות ביחסי הגומלין שבין חברה וסביבה (מגמה שלא פסחה, כאמור, גם על הסוציולוגיה הישראלית). הדרה זו נובעת מכמה סיבות. בראש ובראשונה, ההנחות המקדימות של הסוציולוגיה כדיסציפלינה הנשענת על ההפרדה בין החברתי לביופיזי הובילו להתעלמותם של הסוציולוגים מנושאים סביבתיים. הסוציולוגיה הקלאסית התגבשה והתפתחה תוך כדי הבכרת כתביהם של מארקס, וובר ודורקהיים, שהתפרשו כמי שעוסקים בהיבטים חברתיים מסוימים - יחסי כוח חברתיים, מבנים חברתיים-כלכליים, ארגונים ומערכות תרבותיות וסימבוליות - ואינם נוגעים בהיבטים הסביבתיים הטבעיים של ההתנהגות האנושית. מהלך התהוותה של הסוציולוגיה כתחום מדעי ועיוני נעשה אגב התרחקות מן ה"טבעי" וה"ביולוגי". היבטים אלו עמדו בבסיס גישות סוציולוגיות פרה-קלאסיות כדוגמת הדרוויניזם החברתי, שהסוציולוגיה ביקשה להיבדל מהם. הדבר התבטא גם במוסדות, בקטגוריות החברתיות ובתהליכים שהסוציולוגיה עסקה בהם - מדינת הלאום, המשפחה, המערכות הכלכליות, הארגונים החברתיים ומידת הסולידריות הטבועה בהם, התפתחות הרציונליות, ההתפתחות הטכנולוגית והתעשייתית. הסוציולוגיה המודרנית עסקה בנייתו המנגנונים הללו. במיטבה היא ביקרה אותם, הציגה ליקויים בתפקודם ובמהותם, האירה היבטים חברתיים חשוכים ולקחה חלק בתיקונם. אולם מנקודת מבט סוציולוגית-סביבתית ניתן לומר שהסוציולוגיה שהתפתחה מסוף המאה ה-19 היא "סוציולוגית באופן רדיקלי", דהיינו דיסציפלינה שנטבעה בה תפיסה סוציו-תרבותית דטרמיניסטית, אנתרופוצנטרית. ביקורת שהשמיעו סוציולוגים שהחלו לגלות עניין בסוגיות סביבתיות גרסה כי הסוציולוגיה התפתחה כדיסציפלינה העוסקת בנייתו יחסים חברתיים הנדמים כמנותקים מהמתרחש בעולם הטבע (Buttel, 1996; Foster, 1999). אם כן, אין כל תמה כי תהליך התפתחותה של הסוציולוגיה הסביבתית התנהל בעצלתיים, וכך גם התקבלותה האטית במרכז הבמה הסוציולוגית (Buttel, 1986, 1987).

לעומת הסוציולוגיה, הדיסציפלינה האנתרופולוגית נתנה את דעתה מראשיתה לסביבת המחיה של החברות האנושיות ותיארה באריכות את השפעתה של הסביבה על התרבות

3 לתיאור תהליך התפתחותה של הסוציולוגיה הסביבתית (בעיקר) בהקשרה הצפון-אמריקאי ראו Dunlap, 1997.

והחברה. עבודותיהם של מלינובסקי (Malinowski, 2002), אוונס-פריצ'ארד (Evans-Pritchard, 1940), לוי-שטראוס (Lévi-Strauss, 1967) ואחרים מלאות בתיאורי טבע ובניתוח ההשפעה של סביבת המחיה על התגבשותם של מוסדות חברתיים, טכנולוגיות וקשרי שארות. אולם דומה כי מחקרים אלו לא עמדו על מלוא הקשר שבין אדם לסביבתו. הסביבה הביופיזית והאקלימית מתוארות בניתוחים אלו כנפרדות מהאדם, כקטגוריות המסבירות את התנהגות החברה והתרבות האנושית.

בשנות השישים והשבעים התפתחו שני זרמים תיאורטיים מרכזיים בחשיבה החברתית-סביבתית - הסוציולוגיה הסביבתית והאקולוגיה התרבותית שצמחה באנתרופולוגיה. מהלכיה הראשונים של הסוציולוגיה הסביבתית - שהחלה את דרכה בצפון אמריקה ובאירופה ולאחר מכן התפתחה במקומות נוספים בעולם - התרכזו בהצבעה על ההיבטים החברתיים שהובילו את האנושות לפתחו של משבר אקולוגי גלובלי ורב-מערכתי. בני הדור הראשון של הסוציולוגיה הסביבתית התמקדו בכלכלה הפוליטית של הסביבה והצביעו על ההשלכות ההרסניות ההולכות וגוברות של תהליכי הייצור בעידן המודרני (ראו למשל Schnaiberg, 1980; Schnaiberg & Gould, 1994). הם תיארו תהליכים כגון אורבניזציה והתפתחות אורח חיים צרכני כ"מכונות חברתיות" המובילות לעלייה מתמדת בהיקפי ניצול משאבי טבע (Logan & Molotch, 1987) ומתחו ביקורת על אי-הרציונליות הגלומה בקפיטליזם התעשייתי (Murphy, 1994).

חלוצי הסוציולוגיה הסביבתית היו מלאי יומרות בבקשם למסד פרדיגמה אקולוגית חדשה שתגדיר מחדש את מערכת היחסים שבין חברות אנושיות וסביבתן הטבעית, פרדיגמה שלא תישען בהכרח על הדומיננטיות של "האנושי" המאפיינת, לטענתם, את הזרם המרכזי בסוציולוגיה הכללית (Dunlap & Catton, 1979). אף על פי כן, תרומת עבודתם הסתכמה כאמור בהצבעה על הגורמים האחראים להיווצרותם של משברים אקולוגיים ועל קבוצות האינטרסים שהובילו להרס סביבתי, הנגרם כתוצאה מניצול עודף של משאבי הטבע, ובניתוח התהליכים הללו. בראשית דרכה עסקה אפוא הסוציולוגיה הסביבתית בשורה של דוגמאות אמפיריות שהתווספו לגוף הידע הסוציולוגי הביקורתי הכללי, הממוקד באי הצדק הגלום במערכות אנושיות (פוליטיות וכלכליות). אולם בשלב זה לא השכילו סוציולוגים סביבתיים לנסח תיאוריה המתארת את האינטראקציות בין אדם וסביבה ואת המתחים ביניהם.

באותן השנים החלה להתפתח באנתרופולוגיה, האמריקאית בעיקר, גישת האקולוגיה התרבותית (cultural ecology). גישה זו התמקדה בחקר שבטים ומשקי בית ובניתוח אופני הסתגלותן של חברות אנושיות לסביבתן הטבעית והניחה שהבדלים תרבותיים וחברתיים הם תוצאה של פתרונות הסתגלות חברתיים לסביבות מחיה שונות (Netting, 1972; Steward, 1986). מי שהשתייכו לגישה זו (ולגישות שהתפתחו בעקבותיה, כדוגמת מטריאליזם תרבותי ואנתרופולוגיה אקולוגית) נתנו מקום רב לממד החומרי של התרבות וראו בטכנולוגיה, בכלי עבודה ובלבוש ביטוי לצורות התארגנות חברתית המבקשת להתמודד עם הסביבה הטבעית (Harris, 1979; Rappaport, 1967). לצד האקולוגיה התרבותית התפתח ענף המחקר של האתנו-אקולוגיה (ethnoecology), שחיבר בין מתודות ממדעי החיים, מבלשנות ומאנתרופולוגיה כדי להסביר כיצד חברות שונות יוצרות ידע מתוך המיקום הביופיזי שלהן וכיצד הן מבינות את הסביבה שהן חיות בה. גישה זו

שימשה להשוואה בין טקסונומיה וידע של מדעי הטבע ובין ידע ילידי ומקומי (Johnson, 1974; Nazarea, 1999; Posey, 1985).

גישת האקולוגיה הפוליטית (political ecology) צמחה בשנות השמונים כביקורת על גישות האקולוגיה התרבותית, האנתרופולוגיה האקולוגית והמטריאליזם התרבותי וגרסה כי אלה נעדרו ניתוח פוליטי ונטו לפוזיטיביזם מדעי. בתקופה זו עלתה תשומת הלב שהעניקה האנתרופולוגיה להיבטים של יחסי כוח, בהקשר של עליית התיאוריה והביקורת הפוסטקולוניאלית ומשבר הייצוג. האקולוגיה הפוליטית פותחה הן על ידי אנתרופולוגים והן על ידי גיאוגרפים וביקשה לבטא את מרכזיותה של הסביבה כשדה של כוח ואי-שוויון. שורשיה של האקולוגיה הפוליטית הם בגישה מרקסיסטית סביבתית הנוחנת את יחסי הגומלין בין מערכות פוליטיות, כלכליות, סביבתיות וחברתיות. גישה זו צמחה במיוחד בהקשר של ביקורת תיאוריית הפיתוח (development) וגרסה כי "רעות סביבתיות" כגון סחף קרקע ופגיעה בפוריות הקרקע הן ביטוי של אי-שוויון מעמדי ופוליטי ולא בעיות שמקורן בניהול סביבה לקוי של משקי בית חקלאיים במדינות הדרום הגלובלי (Agrawal, 1972; Moore, 1993; Wolf, 2005; Blaikie & Brookfield, 1987). מאוחר יותר התווספו לעבודות האקולוגיה הפוליטית מחקרים שעסקו בהתנגדות למעורבות תאגידית בכריית משאבי טבע ובהתנגדות לתכניות שימור וניהול סביבה במדינות מתפתחות (Escobar, 2008). בחינת מערכות הידע השונות שמדענים וקבוצות מקומיות מעלים בתכניות לשימור טבע הפכה לתחום מחקר בפני עצמו, ואנתרופולוגים התחבטו בשאלות כיצד ניהול סביבה יכול לכלול הן ידע מדעי והן ידע ילידי על הסביבה (Berkes, Colding, & Folke, 2000; Nadasdy, 1999, 2005).

פרשנויות שונות לטבע וסביבה הפכו למוקד משמעותי בשדה המחקר של אנתרופולוגיה של סביבה ושל סביבתנות. רבים מהחוקרים בשדה זה יצאו חוצץ נגד התפיסה המערבית המפרידה בין התרבות לטבע, שלידם היא תפיסה אתנוצנטרית (Latour, 1993; Strathern, 1980). האנתרופולוגיה הסביבתית החלה להתמקד בבחינת היחסים בין האדם לסביבה הלא-אנושית שמסביבו לא רק במישורים המטריאליים והפוליטיים אלא גם בממד האפיסטמולוגי, היינו בבחינת הדרכים שבהן תרבויות שונות תופסות את סביבת המחיה שלהן ובבחינת הגורמים העומדים מאחורי תפיסות אלו (Candea & Alcayna-Stevens, 2013; Dove & Carpenter, 2013; Descola, 2012). הרחבת המחקר האנתרופולוגי מעבר למה שמוגדר כ"חברתי" הוביל בעשור האחרון לעלייתן של גישות פוסט-הומניסטיות המתמקדות במארג היחסים בין האנושי והלא-אנושי (Helmreich, 2009; Kohn, 2007; Tsing, 2015), והבוחנות את השפעת המדע והטכנולוגיה על הפרשנויות לסביבה באמצעות תיאוריות ומתודות שלקוחות גם מתחום לימודי מדע, טכנולוגיה וחברה (STS) (Fischer, 2009; Latour, 2004).

גם נקודת המבט הסוציולוגית על מערכות היחסים המתקיימות בין האנושי לסביבתי החלה להתרחב. מחקרים מסוימים גרסו כי במודרניות המאוחרת אי אפשר עוד להניח שהחברתי נפרד מהסביבתי, וגם הסביבתי אינו מתקיים מחוץ לחברתי. אולם רבים מהמחקרים התאפיינו

4 נציין כי כיום עוסקים בתחומי האתנו-אקולוגיה והאתנו-בוטניקה יותר מדענים ממדעי הטבע מאשר אנתרופולוגים.

בפרספקטיבה מודרניסטית (כלומר כזו המבכרת את הממד האנושי על פני הסביבתי) ונורמטיבית (כלומר כזו המציגה גישה אופטימית שלפיה סוכני החברתי, דהיינו גורמים אנושיים וארגונים חברתיים, ינקטו אופני פעולה רציונליסטיים וימגרו את הסכנות ואת המפגעים הסביבתיים). דוגמה מובהקת לכך ניתן לראות בספרו הנודע של הסוציולוג אורליך בק "חברת הסיכון" (Beck, 1992). פרספקטיבה דומה הוצגה בגוף הידע המחקרי שכונה "גישת המודרניזציה האקולוגית". גישה סוציולוגית זו - נורמטיבית במהותה - גרסה כי שימור סביבתי והתגברות על מפגעים סביבתיים מחייבים את חיזוק אופני הפיתוח והקדמה העומדים בלב האתוס המודרניסטי. הגישה הציגה יחסי תמורה בין המודרניזציה של החברה ובין הסביבה וגרסה כי דווקא קידום ופיתוח מדעי טכנולוגי יוכל לפתור את המשברים הסביבתיים בני זמננו (Spaargaren & Mol, 1992).

בה בעת החלו סוציולוגים סביבתיים לנתח ולתאר את פועלן של תנועות חברתיות שביקשו לאתגר את אותם סוכני הרס סביבתיים, בעיקר אלה שפעלו במסגרת הכלכלה הפוליטית הקפיטליסטית. התמקדות זו בחקר התנועות הסביבתיות פרצה את דרכה של הסוציולוגיה הסביבתית אל מרכז הדיסציפלינה הסוציולוגית הכללית. עלייתן של תנועות חברתיות המבקשות לקדם צדק סביבתי, וההכרה בהשלכות המפגעים הסביבתיים על קבוצות חברתיות מובחנות, הובילו לכך שהסוגיה הסביבתית החלה להידון במסגרת הקטגוריות שהסוציולוגיה עסקה בהן - גזע, אתניות, מעמד, מגדר ומערכות כוח ושליטה גלובליים (Bullard, 1993, 2000). בתוך כך, הסביבה הביופיזית והאקלימית והמשברים הקשורים בהן החלו נתפסות כמרחבים וכאתרים חברתיים שבהם מתקיימים ערוצים שונים של אי-שיוויון חברתי (Wilkinson & Freudenberg, 2008). אף על פי כן, דומה כי תרומתם התיאורטית של המחקרים הרבים שבחנו את התנועות והמגמות הסביבתיות הייתה משמעותית בעיקר בתחומי המחקר של תנועות חברתיות ושל השינויים הפוליטיים בעידן המודרניזציה המאוחרת; הם לא תרמו רבות לאתגור הנחות היסוד הסוציולוגיות לגבי הסביבה (Foster, 1999).

המחקר החברתי-סביבתי הסוציולוגי והאנתרופולוגי שרטט תמונה של דיאלקטיקה של הרס סביבתי הולך וגדל גיסא וחיוק מגמות חברתיות של שמירה על הסביבה מאידך גיסא; של יצירת מגוונים לרגולציה סביבתית, ומנגד - מציאת דרכים כלכליות ופוליטיות "עוקפות" מצדם של בעלי אינטרסים המובילים להמשך הפגיעה ולניצול יתר של משאבים סביבתיים.

כעבור זמן החלו סוציולוגים סביבתיים לעסוק בתיאורטיזציה של המנגנונים המצויים והרצויים לשימור סביבתי ולמשילות סביבתית מקומית ועולמית. בתוך כך התפתחו נקודות מבט מגוונות כלפי הסוגיה. חוקרים מסוימים צידדו בניתוח גלובלי של ההיבטים הסביבתיים ובהתמקדות בקוסמופוליטיות של התנועה החברתית-סביבתית והצביעו על הצורך בקימום כלים רגולטיביים בינלאומיים (ראו למשל Beck, Blok, Tyfield, & Zhang, 2013; Giddens, 2009). אחרים הדגישו דווקא את הצורך להתמקד במקרים פרטיקולריים ובהקשרים המקומיים. היו גם מי שהסיקו כי יש להגביל את הייצור, את הגידול התעשייתי ואת הצריכה ולהקים מנגנונים רגולטיביים (ראו למשל Szasz, 2007). אחרים הצביעו דווקא על הפוטנציאל לפתרון בעיות סביבתיות הטמון בגידול ובפיתוח, במודרניזציה ובתיעוש ובהתפתחות מדעיות, טכנולוגיות, משפטיות ופוליטיות (תיאוריית המודרניזציה האקולוגית, כפי שתואר לעיל) ואף ציינו את חשיבות כיוון של מערכות ייצור

וצריכה של מוצרים "ירוקים" (ראו Lidskog, Mol, & Oosterveer, 2015). מהלכים תיאורטיים אלו עלו בקנה אחד עם שיתופי הפעולה שהחלו נרקמים בין גורמים בשדה הפוליטי הבינלאומי ובין שדות המחקר האקדמי במדעי החיים ובמדעי כדור הארץ (כך למשל הפאנל הבין-ממשלתי לשינוי אקלים IPCC, דו"ח ברונדטלנד המסכם את עבודתה של ה-WCED - ועדת האו"ם לסביבה ופיתוח, פרוטוקול קיוטו לוועידת היסוד של האו"ם לשינוי אקלים UNFCCC ועוד מיזמים מחקריים פוליטיים אחרים).

הצטברות הידע המדעי בתחומי מדעי הטבע ומדעי כדור הארץ על מפגעים סביבתיים, ובראש בראשונה הצטברות הידע על שינוי האקלים, נתנה את אותותיה גם בתיאוריות החברתיות ה"גדולות". תיאורטיקנים חברתיים החלו לקרוא לשינוי ביסודות התיאוריה החברתית ובאפיסטמולוגיה של הסדר החברתי ושל הקשר בין סביבה וחברה. המהלך התיאורטי המוצע ביקש שלא להסתפק בתיאורי האופנים שבהם היבטים כלכליים, תרבותיים ופוליטיים מעצבים את הסביבה, אלא לפתח דפוס חשיבה חדש שביסודו מונחת התפיסה כי הסביבה מבנה מחדש את ה"חברתי" ומתוך כך גם את הידע עליו (Bauman, 2011; Urry, 2004; Latour, 2009; Giddens, 2009; Chakrabarti, 2009; Castells, 2000; 2011). התפתחויות אלו הובילו לכך שבפרוס המאה ה-21 הסוציולוגיה הסביבתית והאנתרופולוגיה של הסביבה התקבעו כתחומים שיש בהם ארבעה מרכיבים יסודיים: בחינת טיבה של מערכת היחסים בין האנושי והטבע הלא-אנושי, בחינת מרכזיותם של יחסי כוח ואי-שוויון חברתי בעיצוב האינטראקציות שבין האנושי והלא-אנושי, ניתוח ההיבטים הפוליטיים ויחסי הכוח החברתיים המבנים את היחס אל הסביבה, ובחינת ההשלכות החברתיות והסביבתיות הקשורות בפעילות האנושית.

גוף המחקר הסוציולוגי והאנתרופולוגי על הסביבה בישראל

המודעות לסוגיות הסביבה בישראל החלה להתפתח מאוחר יחסית בהשוואה למדינות מערביות אחרות. אף שכבר בשנות החמישים התמסדו ארגוני סביבה אזרחיים כגון החברה להגנת הטבע ורשויות ממשלתיות כגון רשות הטבע והגנים, ניצני רגולציה סביבתית ומודעות אזרחית החלו להתפתח בארץ רק בסוף שנות השמונים ובראשית שנות התשעים. גורם מרכזי לכך הוא אתוס הפיתוח והקדמה שהוביל את הציונות (טל, 2006; De-Shalit, 1995a; 2006) ו"יבוא" של פרדיגמות מדעיות על המשבר הסביבתי כשני עשורים לאחר עלייתו של שיח זה במערב (שוורץ, 1999; Weinthal & Parag, 2003). עקב כך, וכמו במגמות מחקר בסוציולוגיה העולמית, גם המחקר הסוציולוגי והאנתרופולוגי על ישראל התעלם לרוב מהקשר בין סוגיות סביבתיות לסוגיות חברתיות.⁵

צמיחתה המהירה של התנועה הסביבתית בישראל החל משנות התשעים, צמיחה שהביאה להקמתם של למעלה ממאה ארגוני חברה אזרחית מקומיים וארציים בתוך שני עשורים (טל, ליאון-זכות, פרנקל-אושרי, גרינשפן ועקוב, 2011), הובילה לעלייתם של מחקרים סוציולוגיים ואנתרופולוגיים על סביבתנות בישראל. חקר ארגוני הסביבה בישראל וחקר הסביבתנות הפך לאחד התחומים הבולטים במחקר החברתי של הסביבה בישראל

5 חריגה בנוף זה הייתה עבודתו של אורן יפתחאל (1997) שביקרה את תכנון שמורת הטבע מירון ואת העובדה כי היא מגבילה את התפתחות היישוב הדרוזי בית ג'אן.

החל באמצע העשור הראשון של שנות האלפיים. מחקרי הסביבתנות מתארים מאבקים וקונפליקטים סביבתיים-חברתיים הן ברמה הארצית והן סביב יוזמות מקומיות ומנתחים את תהליכי גיבושה של התנועה הסביבתית בישראל. בין המחקרים האלה אפשר לציין מחקרים הבוחנים ומבקרים את השיח והפרדיגמות של ארגוני הסביבה סביב הקמת כביש חוצה ישראל (מייזליש, 2005; רבינוביץ, 2006) ואת בחירת ארגוני הסביבה שלא להתערב בהקמת גדר ההפרדה (שדה, 2010). מחקרים אחרים השכילו לתאר את חשיבות שילובן של סוגיות חברתיות וטעונום חברתיים-כלכליים במאבקים סביבתיים, תחת התמקדות בנימוקים אקולוגיים-מדעיים. כך למשל במחקרים שעסקו במאבק בתעשיות הפטרוכימיות בעכו (ליפמן-סרבי, 2012), במאבק על חוף פלמחים (קסירר, 2012) ובניתוח המאבק על עמק הצבאים בירושלים (סוסנר, 2009). המחקרים על הסביבתנות בישראל עסקו גם במיפוי יחסי הכוחות, האינטרסים ויחסי המשילות החדשים המתפתחים בהקשר הסביבתי (גרינשפן, 2015; לרון, 2010; Parag, 2008). עבודות נוספות ניתחו את האתוסים והשורשים התרבותיים העומדים בבסיס האקטיביזם של פעילי הסביבה (אריאלי, 1997; פירסט, 2014; Ben-David, 1997).

מגמה נוספת במחקר הסביבתי הסוציולוגי והאנתרופולוגי הקיים והמתפתח בישראל היא ניתוח אופני ייצור הידע על הטבע ועל הסביבה הכפרית, העירונית והגלובלית. מחקרים בתחום עסקו בפרשנויות של טבע וסביבה בקרב שחקנים וקבוצות שונות, למשל ההבדלים בתפיסות הטבע בין ארגוני הסביבה למפוני גוש קטיף כפי שהתבטאו בסוגיית הקמתם של יישובים חדשים למפונים (שני, 2012), תפיסות הטבע בקרב דבוראים (אדר-בוניס, 2005), הבדלים בתחושת המקום בין בדואים ליהודים בנגב (McKee, 2016) ומתחים בין טבע לתרבות בחקלאות בערבה (שני, 2016; Shani, 2017). מחקרים אחרים התמקדו בסביבה העירונית ובחנו את השימוש הקולקטיבי של התושבים בעיר בנחלות הכלל העירוניות במרחבים כגון גינות קהילתיות (נויגרטרן 2009; נויגרטרן וגוטקובסקי, 2013), שטחים משותפים בבנייני מגורים (רבינוביץ, 2007; Rabinowitz, 2012), רחובות, פארקים ציבוריים ומאבקים של תושבים נגד ניכוס מסחרי של נחלות כלל (קזין, 2004; Mishori, 2014). מחקרים אחדים עסקו בזיקה שבין זהות, קהילה ותרבות ובין פעולה סביבתית (סלע-שפי וזרדז, 2015), כפי שעולה מבחינת פרקטיקות בקרב מורות ואנשי חינוך העוסקים בנושא (זרדז וסלע-שפי בגליון זה), בקרב קבוצות מהחברה החרדית (מרק, אלפסי ואומר, 2016) ובקרב פעילי סביבה יהודים ופלסטינים בישראל (בנשטיין, 2004; Benstein, 2004). משבר האקלים הגלובלי זכה להתייחסות במחקר המקומי. הניתוח החברתי של משבר האקלים תרם לא רק לדיון העולמי העוסק במרכיביו הכלכליים, התרבותיים והפוליטיים ולדיון באי-השוויון הגלובלי, בין מדינות, המקופל בשינוי האקלים, אלא להבנת חשיבותו של אי-השוויון בין קבוצות בתוך מדינות (מילמן ורבינוביץ בגליון זה; Rabinowitz, 2013). עבודתו של רבינוביץ (2009) תרמה לדיון החברתי-כלכלי-פוליטי במשבר האקלים ולהבנת הדרכים להתמודד עמו, גם מנקודת מבט ישראלית.

תחומי מחקר שהכתובה בהם בארץ בוסרית הם הקשר בין סביבה, אתניות ומעמד חברתי-כלכלי וכן הקשר בין סביבה ומגדר. אפשר להסביר את מיעוט המחקרים בתחומים הללו ובאמצעות התבוננות בסוציולוגיה של התפתחות הסביבתנות בישראל ובזהותם של מי שמכונים "סביבתנים". בתחילה היו אלה בני האליטה הציונית האשכנזית שעסקו בעיקר

בשימור טבע. גם בגל הצמיחה של התנועה הסביבתית שהחל בשנות התשעים בלטר בהנהגתם המהגרים האנגלוסקסים, והם עסקו בנושאים סביבתיים-אקולוגיים ומדעיים (גרינשפן, 2015) יותר משעסקו בנושאים חברתיים. מקומן של נשים בהנהגתם של ארגוני סביבה בולט כיום, אך הן זכו להתייחסות סוציולוגית מעטה, למעט מחקרה של גורני (2011) שעסק בקשר בין אתוס מיליטריסטי בארגוני שמירת הטבע בישראל ובין מקומן השולי של נשים בארגונים אלו. להבדיל מכך, בהקשר העירוני התאפשר לנשים לנכס את המרחב השכונתי לצורכי גינון קהילתי וליצור עוצמה נשית מקומית (יעבץ, 2013). מחקרי סביבה שעסקו בהיבטים של אי-שוויון חברתי ונגישות מרחבית עשו זאת בעיקר בהקשר של ביקורת הגלובליזציה וביקורת על מערכת התכנון בישראל (וינדזור, 2008; מונטרסקו, 2003; צ'רצ'מן וסילברמן, 2011; רבינוביץ, 2000, 2006; Yiftachel, 1998; Orenstein & Hamburg, 2009; Rabinowitz, 2010; Tarabeih, Khamaisi, & Shmueli, 2012).

עבודות על הסביבה בישראל/פלסטין התמקדו בסביבה כשחקן בזירת המאבק הלאומי הן במישור המטריאלי והן במישור הסימבולי. בין מחקרים אלו ניתן למנות את השימוש בדימויים של טבע וחקלאות בציונות ובלאומויות הפלסטינית (טל, 2006; Abufarha, 1987; Doleve-Gandelman, 2008), בשימוש בנטיעות עצי זית ובשמורות טבע ככלי פוליטי לניכוס המרחב (אלגזי, 2010; גוטקובסקי, 2010; Cohen, 2009; Braverman, 2009; Eid, 2015; McKee, 2014), ובשימוש בלא-אנושי - בבעלי חיים - הן כסוכן קולוניאלי (Braverman, 2013; Novick, 2013) והן כסמל היוצר שייכות לאומית (אגם-דאלי, 2005). עבודות אחרות עסקו בתשתיות בהקשר המאבק הלאומי הקולוניאלי וככלי ליצירת אי-שוויון מרחבי סביבתי: פריסת רשת החשמל בתל אביב-יפו (Shamir, 2013), מאבקים על משאבי מים (Alatout, 2009), טיפול בהטמנת פסולת (Glausiusz, 2016; Stamatopoulou-Robbins, 2014), תוואי כבישים וסלילת כבישים (רבינוביץ וורדי, 2010; Bishara, 2015; Jabari-Salamanca, 2014) וכן עיצוב המרחב ככלי שליטה (Rabinowitz, 2007; Weizman, 1997). אולם קיימת גם ספרות מחקר הבוחנת את הסביבה דווקא ככלי מגשר בין אזרחים יהודים לפלסטינים בישראל (Benstein, 2004; Tal & Alkahr, 2010), בין תושבי הערבה בישראל ובירדן (Sagie, Morris, Rofè, Orenstein, & Groner, 2013) ובתוך ההקשר המרחבי המזרח-תיכוני (Alleson & Schoenfeld, 2007; Sadeh, 2015; Schoenfeld, 2005).

גוף עבודות מאוחר יותר בוחן את אופני היווצרותה של מדיניות סביבתית בישראל. מחקרים אלו בחנו כיצד המדיניות הסביבתית מועתקת ומתורגמת ממדינות מערביות אחרות ותיארו את המתחים, האינטרסים ואי-ההתאמות הנוצרות בהעתקת מודלים אלו אל המרחב המקומי. דוגמאות לכך הן המדיניות לקיימות עירונית (רוגן, 2016), מדיניות התחבורה (דונחין, 2014; Garb, 2004), מדיניות החינוך הסביבתי (Negev, Garb, Biller, 2009; Sagy, & Tal, 2009), מדיניות הפסולת (Fried, in press), רגולציה לבנייה ירוקה (Goulden, Erell, & Pearlmuter, 2015) ומדיניות לחקלאות בת קיימא המשעתקת נרטיבים אתנו-לאומיים בשפה סביבתית (Gutkowski, 2017).

ניתוח עמדות והתנהגות צרכנית ואזרחית כלפי הסביבה הוא תחום נוסף אשר ניתן למצוא במחקרים הסוציולוגיים בישראל. מחקרים בתחום זה מנתחים את העמדות של ישראלים

כלפי סוגיות סביבתיות (נאמן-אברמוביץ' וכץ-גרו, 2007; 2009; Katz-Gerro, 2009) ובוחנים את היחס בין מבנה חברתי להתנהגות סביבתית (Janda & Parag, 2013; Rabinowitz, 2013). עבודות אחרות מנתחות היבטים של סגנון חיים, מיתוג סביבתי ותרבות יצרנית/ צרכנית המתבטאים בשוק שמן הזית ובסחר הוגן (גוטקובסקי, דיסני ורבינוביץ, 2013), תפיסות של צרכנות מינימלית (Zamwel, Sasson-Levy, & Ben-Porat, 2014), צרכנות אתית סביבתית ופיתוח חקלאות ותעשיית מזון המתויגת כאתית וכסביבתית ("אורגנית" (גרוסגליק, בדפוס; 2015, 2016).

סקירת המחקרים שהוצגה כאן אינה ממצה את המחקר הקיים על יחסי הגומלין בין סביבה לחברה במדעי החברה בכלל ובסוציולוגיה ובאנתרופולוגיה בפרט, אך היא מתארת את המגמות המרכזיות במחקר עד כה ואת העשייה המחקרית הצומחת.

הצגת המאמרים בגיליון

גיליון זה מציג שבעה מאמרים ושתי מסות. כל אחד מהם קשור לסוגיות היסוד של הסוציולוגיה והאנתרופולוגיה הסביבתית. המאמרים האמפיריים המובאים כאן מסתייעים בכלים אנליטיים ומתודולוגיים מגוונים ומאירים מנקודות מבט שונות גם את הפרדיגמה החברתית-סביבתית ההולכת ומתעצבת במדעי החברה בישראל וגם את האופנים המרובים שבהם מערכת היחסים שבין סביבה לחברה מתארגנת ופועלת בישראל.

שחר שדה מציגה במאמרה התארגנות חברתית-סביבתית הפועלת בתוך החברה האזרחית בישראל ובמערכות היחסים הבינלאומיים. באמצעות ניתוח היסטורי מדיני-סביבתי שדה בוחנת את פעילותם של שחקנים מקומיים וגלובליים בנושא שמירת הטבע בחצי האי סיני במשך שנות השלטון הישראלי ולאחריו. מאמר זה, המשתמש במתודות היסטוריות נרטיביות, מתאר את הנסיבות ואת המוטיבציות של שחקנים שרקמו רשת סינגור סביבתית. שדה מראה כיצד פעולתם הובילה לא רק לשמירת הטבע והסביבה אלא גם למעורבות בתהליכים חברתיים ופוליטיים רחבים יותר, היינו ליצירת פעילות עקיפה למען שלום באזור. בתוך כך היא דנה במושג התיאורטי "שלום סביבתי". תרומתו של המאמר היא בניתוח האופנים שבהם התארגנויות ממוקדות בהתייחסות אל הטבע הופכות לשחקניות פוליטיות משמעותיות, ובתיאור מגבלותיהן בתהליכים וביחסים בינלאומיים בכלל ובמזרח התיכון בפרט.

ראמז עיד מתאר את הקשר שבין הסביבתי לפוליטי במישורים הפנים-מדינתיים ודן בניסוחיהם של אופני משילות על שטחים פתוחים. מאמר זה מתאר כיצד תובעות קבוצות חברתיות שוליות את אזרחותן באמצעות שימוש בטיעונים סביבתיים והתייחסות אל הסביבה. עיד בוחן כיצד התושבים הדרוזים בדאליית אל-כרמל ובעוספיה מאתגרים את יחסם כלפי מדינת ישראל ואת מעמדם בהיררכיית הזהויות בישראל באמצעות התייחסות אל הקרקע והסביבה. הוא מתמקד במאבק הסביבתי-פוליטי שמנהלת קבוצה של תושבי הכפרים ביער המיועד לשימור בסמוך למקום מגוריהם. אף שפעולה זו מוצגת במסגרת ההיענות למגמות גלובליות של שיתוף אוכלוסיות מקומיות וילידיות, תושבי הכפרים מבטאים את המשמעויות החברתיות הנגזרות מפעולת השימור. הם מוחים על דחיקת רגליהם מהקרקע, על חיזוק משילותה של המדינה ועל הפיקוח המושת בשטחים הללו. זאת ועוד, הם תובעים את זכויותיהם האזרחיות באמצעות המאבק והשיח סביב שימור השטחים המדוברים ואף משתמשים במרחב כאמצעי להגדרה מחודשת ולעיצוב זהותם.

מערכת היחסים המורכבת שבין אדם, סביבה, מדינה והשטחים הפתוחים עומדת גם בלב מאמרו של לירון שני. שני מתאר את התפתחות המושג "שטח פתוח" ודן במשמעויות הגלומות בו. הוא מתאר את ריבוי המשמעויות שנטענו במושג זה בהקשר הישראלי ואת השימושים הרטוריים והפרגמטיים שנעשו בו, ומנתח את הפרשנויות הניתנות למושג "שטחים פתוחים" כפי שעולה בנקודות מחלוקת בנוגע לשימושי קרקע (חקלאות, שיקום אקולוגי, שימור, התיישבות ועוד) באזורי הערבה והשרון. מחקרו האתנוגרפי של שני מספק מבט אל המאבק המתנהל על הבניית המערכת האפיסטמולוגית המשמשת שחקנים שונים - חקלאים, פעילי סביבה, פקידי מדינה ואחרים - בעת שאלה פועלים לעיצוב הסביבה והנוף בישראל. הניתוח האתנוגרפי מאפשר דיון בשאלות תיאורטיות הנוגעות למשמעויות הפוליטיות, הכלכליות, הלאומיות הסימבוליות והסביבתיות המיוחסות לשטחים "טבעיים" ודיון בפרשנות המיוחסת למונח "טבע" באזורים חקלאיים יהודיים בישראל. במישור המטא-תיאורטי מחקרו של שני דן באופנים שבהם מחזקים או מטושטשים הגבולות שבין טבע לתרבות.

גם מאמרם של חגית זמרוני, אפרת איזנברג ודניאל אורנשטיין בוחן כיצד אנשים מפרשים את המושג "טבע" ומהי "סביבה טבעית". כמו במאמרו של עיד, גם כאן הזירה הסביבתית היא הכרמל ויערותיו. המאמר מציג את הסביבה הטבעית כאתר של פרשנויות מרובות המתקיימות בו-זמנית בקרב תרבויות שונות ויוצרות שיח מרובה באשר לתועלות שאפשר להפיק מהסביבה. מתוך בחינה וזיהוי של צורות הידע על הטבע (יערות הכרמל, במקרה זה) ושל שימושיו התרבותיים עולה הפער בין השיח הציבורי - תושבי האזור היהודים והדרוזים - ובין השיח המדעי האקולוגי שמייצרת קהילת ידע (קהילה אפיסטמית) של מדעני טבע. בתוך כך נטען כי הידע שמייצרת הקהילה האפיסטמית של מדעני הסביבה מתגלה כמכניזם להשתקת צורות של ידע מקומי והוא מסווה הקשרים תרבותיים ומתחים חברתיים המבנים את התפיסות השונות של המושג "טבע" בישראל. מאמר זה תורם לפרובלמטיזציה של המושג "שירותי מערכת אקולוגית", מושג שהפך למרכזי בכלכלה סביבתית ובפוליטיקה של שימור הסביבה.

מחקר נוסף בגיליון העוסק בתהליך היווצרותן של משמעויות אפיסטמיות (ותרגומן לפרקטיקות סביבתיות) מוצג במאמרה של טליה פריד. פריד מנתחת את תהליכי הטיפול הסביבתי בפסולת בישראל מתוך פרספקטיבה מחקרית המשלבת בין לימודי מדע, טכנולוגיה וחברה (STS) ולימודי סביבה. המאמר מבוסס על תצפיות משתתפות שערכה בסקרי אשפה - תהליך שבו דגימה מייצגת של אשפה עוברת הפרדה, מיון וסיווג כדי לבדוק את מידת הצלחתה של המדיניות הננקטת בישראל לקידום טיפול סביבתי בפסולת. פריד מציגה שלוש טענות השזורות זו בזו. ראשית, היא מראה כיצד אבחנות מדעיות סיווגיות הנעשות במסגרת סקרי האשפה הן פעולות פוליטיות, הנעשות לאו דווקא במסגרת מדעית וממודעת אלא באופנים שרירותיים ויחסיים. שנית, היא מראה כיצד נוצרת דיכוטומיה מושגית בין "אשפה" ובין "זבל" ועומדת על המשמעויות החברתיות - המדעיות, הטכניות והמוסריות - של היווצרות הקטגוריות הללו. שלישית, פריד גורסת כי עבודת המיון, שאמורה להיות טכנית בעיקרה, נושאת משמעויות סביבתיות נורמטיביות המשליכות על המדיניות הננקטת ומטילות אחריות מוסרית (גם) על התושבים, אלה המשליכים את האשפה הביתית.

מחקרם של נועם זרדז ורקפת סלע-שפי בוחן אף הוא את מימושו של סדר יום סביבתי

בישראל כפי שבא לידי ביטוי בתחום מסוים - החינוך הסביבתי. מאמרם מציג את מרכיבי השיח של החינוך הסביבתי בישראל ואת התפיסות האידיאולוגיות הקיימות בו. מחקרם מתמקד באופני המימוש (או אי-המימוש) של מדיניות החינוך הסביבתי על ידי מי שפועלים למימושה ומציג את נקודות המבט של עובדי ההוראה העוסקים בחינוך סביבתי בבתי הספר היסודיים, המשמשים סוכני המרכזיים של החינוך הסביבתי: מורים לחינוך סביבתי, מדריכים מטעם גופים חיצוניים ומנהלי בתי ספר. זרדו וסלע-שפי מתארים בביקורתיות את המגבלות המתגלות באופני הטמעת החינוך הסביבתי, המתבצעים בישראל במסגרת תהליכי הפרטה רחבים במערכת החינוך. הם מנתחים את ההשלכות הפרגמטיות של חדירת תכניות חיצוניות למערכת החינוך ודנים בהתנהלות המהלכים החינוכיים ובאפקטיביות בהשגת יעדיו. בפרספקטיבה רחבה יותר, מאמרם מציג טענה ביקורתית הגורסת כי החינוך הסביבתי מתהווה כתחום הפועל על פי הגיונות ניאול-ליברליים. משמעות הדבר היא כי תחום החינוך הסביבתי מתממש הלכה למעשה בניגוד לעקרונות הצדק הסביבתי המונחים בבסיסו, עקרונות שהוא אמור להוביל להטמעתם הנרחבת.

מאמרם של גיא מילמן ודני רבינוביץ מציג נקודת מבט נוספת על הקשר שבין ניאול-ליברליזם לצדק סביבתי. המחברים מפנים את נקודת המבט אל אורח החיים הצרכני שהתפתח והתעצם במסגרת הקפיטליזציה של ישראל ואל הקשריו לסוגיית שינוי האקלים. הם מתמקדים בקשר שבין קטגוריות מעמדיות (הנבחנות במחקר זה על פי מדרג סוציו-אקונומי), צריכת מזון והיקפי פליטת גזי החממה לאטמוספירה. מחקרים השוואתיים שעניינם מידת האחריות על פליטת גזי חממה לאטמוספירה עוסקים בדרך כלל בהיבט הבין-מדינתי, אך מאמר זה מציג ניתוח חדשני ומפנה את נקודת המבט אל אי-השוויון הפנים-מדינתי, על מידת אחריותן של קבוצות חברתיות שונות לפליטת גזי חממה. במאמר משמשת שיטת מחקר ייחודית: נתונים על רכישת מזון ועל צריכתו נאספו מפרסומי הלמ"ס וממשרדי הממשלה, שולבו עם סקר המשמש לאפיון סוגי מוצרי המזון הנצרכים בישראל ולאפיון הכמות הנצרכת ונותחו לפי עשירוני הכנסה. הממצא המרכזי הוא שבכל הנוגע לצריכת מזון ביתי, משק בית מן העשירון העליון אחראי על כמות פליטות שגבוהה בכ- 72% מזו שאחראי להן משק בית מן העשירון התחתון. מכך עולה כי אי-שוויון חברתי - כפי שהוא מתבטא במאמר זה בפערי הכנסה ובהרגלי צריכת המזון בישראל - הוא מנבא מרכזי לחלוקה הבלתי שוויונית באחריות לזיהום הסביבתי.

לבסוף מובאות בגיליון שתי מסות ייחודיות. הראשונה, פרי עטם של מירב אהרון-גוטמן ורואי גוטמן, מציגה מנקודת מבט אישית את ההתמודדות עם מטרה סביבתי מסוים - רעש. במסה מתוארים המגבלות והקשיים הנערמים בפני אינדיבידואלים המבקשים לפתוח במאבק סביבתי, ואגב כך מותחים המחברים ביקורת על מעמדם הבלתי מחייב של תהליכי תכנון חברתי בישראל (בניגוד להתבססותם של תהליכי התכנון הסביבתי, למשל). הם פורשים את סיפור פעולתם האישית והקולקטיבית ומתארים את דרכם הקפקאית בניסיונם להגמיש קריטריונים לבחינת עוצמת רעש שמוסדו והיו למסמרות נטועים. בהיבט כללי יותר הם מציגים את הקשיים והמגבלות הכרוכים בעשיית שינוי, אך הם גם מתארים את שיתופי הפעולה ואת חציית הגבולות החברתיים (Lamont, 2002) הנעשים בין אוכלוסיות מקבוצות סוציו-אקונומיות שונות המתגבשות בהתארגנות למאבק נגד מפגעים סביבתיים.

במסה השנייה משרטטת תמר ברגר את דמות נוף ארץ ישראל/פלסטין בשנות השלושים והארבעים של המאה ה-20. ברגר מבצעת מהלך כפול. ראשית היא מנתחת את דמות הנוף העולה משירת הטבע של שאול טשרניחובסקי ומציגה נקודת מבט אמנותית ולכאורה סובייקטיבית ופרשנית של המשורר. שנית, באמצעות השוואה לשירת טשרניחובסקי ובאמצעות השלמתה היא מציגה את תמונת הנוף העולה מארטיפקטים חזותיים המתיימרים להציג שיקוף חזותי ריאליסטי-מדעי של הנוף - מפות ותמונות. מהלך זה משמש את המחברת לתיאור הנוף של ארץ ישראל לפני השינוי העמוק שחל בו עם הקמתה של מדינת ישראל. כתיבתה המרתקת של ברגר ממחישה את עוצמת פעולתו של הנוף על מי שמתבונן בו מתוכו - טשרניחובסקי, הצלמים והקרטוגרפים; על מי שהנוף נותר חי בזיכרונו; ואף על מי שלא חווה אותו מעולם אך מבקש לשחזרו, להבינו ולחוות אותו בעיני רוחו (כמונו), למשל - קוראיה של ברגר וכותבי שורות אלה). עוד מתברר מקריאת המסה כיצד מתממש הנוף כאובייקט פיזי, כחוויה חושית, רגשית ואסתטית, כזיכרון, כמיתוס וכביטוי פוליטי ואידיאולוגי.

באמצעות גיליון זה אנו מבקשים לקרוא להרחבת המחקר העוסק בסביבה וחברה בישראל ומקווים שהמחקר הסביבתי יגיע למרכז פעילותם של החוגים לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה בישראל ושל הדיסציפלינות המשיקות.

מקורות

- אגם-דאלי, א' (2005). המשמעות התרבותית של הקמת החי-בר וסיקור אמצעי התקשורת את בעלי החיים בחי-בר משנות ה-60 ועד 1990. *חיות וחברה*, 29, עמ' 47-54.
- אדר-בוניס, מ' (2005). טבע בתרבות, תרבות בטבע: דבורים ומגדלי דבורים בישראל. *סוציולוגיה ישראלית*, 1(1), 123-142.
- אלגזי, ג' (2010). מיער גיר לאום חיראן: הערות על הטבע הקולוניאלי ושומריו. *תיאוריה וביקורת*, 37, 232-253.
- אריאלי, ד' (1997). הבניה תרבותית של טבע: המקרה של החברה להגנת הטבע בישראל. *מגמות*, 189-206, (2).
- בנשטיין, ג' (2004). בין יום האדמה ליום כדור הארץ: יהודים פלסטינים וסביבתנות בישראל. *עיונים בניהול משאבי טבע וסביבה*, 2(2), 83-90.
- ברטל, ע' וכרמי, נ' (2012). סביבה בצל מלחמה - הקשר בין תפיסת האיום הביטחוני לבין תפיסת האיום הסביבתי, והשפעתו של הקשר על עמדות ועל התנהגויות סביבתיות. *אקולוגיה וסביבה*, 3(4), 311-304.
- גוטקובסקי, נ' (2010). הקו הידוק והקו המשווה: הסחר ההוגן המקומי בענף שמן הזית. עבודה לשם קבלת התואר מוסמך, אוניברסיטת תל אביב.
- גוטקובסקי, נ', דיסני, ד' ורבינוביץ, ד' (2013). חקלאות "הסחר ההוגן" בענף שמן הזית והשפעותיה על הסביבה. *אקולוגיה וסביבה*, 4(1), 22-23.
- גורני, ע' (2011). בין ניצול להצלה: תיאוריה אקופמיניסטית של יחסי טבע, תרבות וחברה בישראל. תל אביב: בבל ומרכז השל.

גרוסגליק, ר' (בדפוס). אוכל אורגני בישראל: התנגדות, היטמעות ותרבות גלובלית. תל אביב: רסלינג.

גרינשפן, א' (2015). תהליכי שינוי והתפתחות בתנועה הסביבתית בישראל: מאוריינטציה מדינית לחברה אזרחית ושותפויות. *ביטחון סוציאלי*, 98, 157-193.

דה שליט, א' (2005). אדום ירוק: דמוקרטיה, צדק ואיכות הסביבה. תל אביב: בבל ומרכז השל. דונחין, נ' (2014). "אנחנו בטח לא פראירים": תפישות חברתיות של תחבורה ציבורית בישראל – מקרה מבחן הנתיב המהיר. עבודה לשם קבלת התואר מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים.

וינדזור, א' (2008). קהילה, מקום וצדק סביבתי-חברתי: השתתפות הציבור בתכנון. בתוך לא סוגרים את הים: על צדק סביבתי והשתתפות הציבור בתכנון (עמ' 51-65). תל אביב: שתי"ל ומרכז השל.

טל, א' (2006). הסביבה בישראל. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
— (2016). והארץ מלאה: התמודדות עם פיצוץ אוכלוסין בישראל. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.

טל, א', ליאון-זכות, ש', פרנקל-אושרי, ל', גרינשפן, א' ועקוב, ש' (2011). התנועה הסביבתית בישראל: מגמות, צרכים ופוטנציאל. באר שבע: אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.

יעבץ, ק' (2013). המשוגעות לדבר: נשים מובילות פעילות בגינות קהילתיות בגוש דן. עבודה לשם קבלת התואר מוסמך, אוניברסיטת תל אביב.

יפתחאל, א' (1997). שומרים על הכרם: מג'ד אל-כרום כמשל. ירושלים: המרכז לחקר החברה הערבית בישראל ומכון ון ליר בירושלים.

לובנוב, כ' (עורכת) (2005). דו"ח (א') הצדק הסביבתי, 2005. תל אביב: ועדת המעקב לצדק סביבתי.

— (עורכת) (2006). דו"ח (א') הצדק הסביבתי, 2006: בריאות, סביבה וחברה. תל אביב: ועדת המעקב לצדק סביבתי.

— (עורכת). (2007). דו"ח (א') הצדק הסביבתי, 2007: סביבה, תכנון וחברה במרחב האורבאני בישראל. תל-אביב: ועדת המעקב לצדק סביבתי.

ליפמן-סרבי, נ' (2012). התפתחות השיח לתפיסת הצדק הסביבתי בישראל. חיבור לשם קבלת התואר דוקטור, אוניברסיטת תל אביב.

לרון, מ' (2010). היש נציג ציבור בסביבה? הפוליטיקה של הסביבה כפוליטיקה מחוללת משילות. חיבור לשם קבלת התואר דוקטור, אוניברסיטת תל אביב.

מונטרסקו, ד' (2003). "כלוב הזהב": ג'נטריפיקציה וגלובליזציה בפרויקט גבעת אנדרומדה, יפו. תיאוריה וביקורת, 23, 141-178.

מייזליש, מ' (2005). המאבק בכביש חוצה ישראל: תיעוד מאבק סביבתי. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.

מרק, ש', אלפסי, נ' ואומר, י' (2016). בל תשחית: מודעות סביבתית בשכונה חרדית בעיר - אשדוד כדוגמה. *אקולוגיה וסביבה*, 2, 142-155.

נאמן-אברמוביץ, א' וכץ-גרו, ט' (2007). בסיסים חברתיים של דאגה לסביבה והתנהגות סביבתית בישראל. *מגמות*, מד (4), 736-758.

נויגרטרן, ת' (2009). מכשירים את הקרקע: גינון קהילתי בתל אביב-יפו כמקרה מבחן לניהול משאבים משותף בנחלת הכלל העירונית. עבודה לשם קבלת התואר מוסמך, אוניברסיטת תל אביב.

- נויגרטרן, ת' וגוטקובסקי, נ' (2013, 14 בפברואר). גינון קהילתי: אפשרות לבעלות מחדשת על המרחב הציבורי. מארב, 13. אוחרז ב-12 באפריל 2017.
- סוסנר, י' (2009). המאבק הסביבתי כזירה לעיצוב מחדש של הזהות המוחלשת: השכונה הקטמונית במאבק נגד תכנית הבנייה בעמק "פרי-הר". חיבור לשם קבלת התואר דוקטור, אוניברסיטת תל אביב.
- סלע-שפי, ר' וזרדו, נ' (2015). למה אנחנו סביבתיים ולמה לא? על הזיקה בין תרבות וזהות לבין פעולה סביבתית – ההקשר הישראלי. אקולוגיה וסביבה, 1, 33–39.
- פירסט, ב' (2014). צמיחתה של תרבות ירוקה – מאבקים סביבתיים בישראל והשפעתם על המרחב. ירושלים: האוניברסיטה העברית בירושלים, המכון ללימודים עירוניים ואזוריים, מחקרי פלורסהיימר.
- קזין, א' (2004). במרחק הליכה: חיבור על תרבות הצריכה. תל אביב: מרכז השל ובבל.
- קסירר, ש' (2012). המאבק על חוף פלמחים: ייצוגים תקשורתיים והיבטים ארגוניים של קמפיין סביבתי-ציבורי. עבודה לשם קבלת התואר מוסמך, אוניברסיטת תל אביב.
- צ'רצ'מן, א' וסילברמן, א' (2011). שיקולים חברתיים בתכנון מרחבי. חיפה: המרכז לחקר העיר והאזור, הטכניון – מכון טכנולוגי לישראל.
- רבינוביץ, ד' (2000). האופציה שנשכחה: השיכון העירוני השינופי. תיאוריה וביקורת, 16, 101–121.
- (2006). כת הטבע ודה-פוליטיזציה של איכות הסביבה: המקרה של כביש חוצה ישראל. בתוך ח' הרצוג וכ' להד (עורכות), יודעים ושותקים: מנגנוני השתקה והכחשה בחברה הישראלית (עמ' 133–144). ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד.
- (2007). דירה פרטית, בית משותף, מרחב ציבורי: יחידת המגורים הישראלית בין ד' אמות לנחלת הכלל. בתוך ש' כהן וט' עמיר (עורכות), צורות מגורים, אדריכלות וחברה בישראל (עמ' 144–163). תל אביב: עם עובד וחרגול.
- (2009). הנה זה בא: כיצד נשרוד את משבר האקלים. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- רבינוביץ, ד' וורדי, א' (2010). כוחות מניעים: תאגידי נדל"ן, תשתיות אורחיות והפרטת נחלת הכלל – המקרה של כביש חוצה ישראל. ירושלים: מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד.
- רונן, א' (2016). אופטימיות זהירה: עשור לקיימות מקומית בישראל. אקולוגיה וסביבה, 3, 186–194.
- שדה, ש' (2010). ירוק-עד (כאן): ארגוני הסביבה ופרויקט גדר ההפרדה. תיאוריה וביקורת, 37, 184–211.
- שוורץ, א' (1999). פרדיגמות משתנות בחשיבה הסביבתית. תל אביב: מרכז השל לחשיבה ומנהיגות סביבתית.
- שמואלי, ד' (2010). צדק סביבתי במציאות הישראלית. אקולוגיה וסביבה, 3, 36–45.
- שני, ל' (2012). מרשם לטבע: הטבע בין אדמה לסביבה – המאבק על הקמת ישוב מרשם במזרח לכיש. סוציולוגיה ישראלית, 1(1), 57–82.
- (2016). פלפלים אדומים ושיטים מצהיבות: אדם וטבע במתח שבין חקלאות וסביבה בערבה. חיבור לשם קבלת התואר דוקטור, אוניברסיטת תל אביב.
- Abufarha, N. (2008). Land of symbols: Cactus, poppies, orange and olive trees in Palestine. *Identities: Global Studies in Culture and Power*, 15(3), 343–368.

- Agrawal, A. (2005). *Environmentality: technologies of government and the making of subjects*. Durham: Duke University Press.
- Alatout, S. (2009). Bringing abundance into environmental politics: Constructing a Zionist network of water abundance, immigration, and colonization. *Social Studies of Science*, 39(3), 363–394.
- Alleson, I. & Schoenfeld, S. (2007). Environmental justice and peacebuilding in the Middle East. *Peace Review*, 19(3), 371–379.
- Altman, I. & Churchman, A. (Eds.). (2013). *Women and the Environment* (Vol. 13). New York: Springer Science & Business Media.
- Bauman, Z. (2011). *Collateral damage: Social inequalities in a global age*. Cambridge: Polity Press.
- Beck, U. (1992). *Risk society: Towards a new modernity* (Vol. 17). London: Sage.
- Beck, U., Blok, A., Tyfield, D., & Zhang, J. Y. (2013). Cosmopolitan communities of climate risk: Conceptual and empirical suggestions for a new research agenda. *Global Networks*, 13(1), 1–21.
- Ben-David, O. (1997). Tiyl (hike) as an act of consecration of space. In E. Ben-Ari & Y. Bilu (Eds.), *Grasping land: Space and place in contemporary Israeli discourse and experience* (pp. 129–146). New York: SUNY Press.
- Benstein, J. (2004). *Place and the Other – The place of the Other: Contested narratives in environmental activism among Jews and Palestinians in Israel*. PhD Dissertation, The Hebrew University, Jerusalem.
- Berkes, F., Colding, J., & Folke, C. (2000). Rediscovery of traditional ecological knowledge as adaptive management. *Ecological applications*, 10(5), 1251–1262.
- Bishara, A. (2015). Driving while Palestinian in Israel and the West Bank: The politics of disorientation and the routes of a subaltern knowledge. *American Ethnologist*, 42(1), 33–54.
- Blaikie, P. & Brookfield, H. (Eds.). (1987). *Land degradation and society*. London & New York: Routledge.
- Braverman, I. (2009). *Planted flags*. Cambridge: Cambridge University Press.
- (2013). Animal frontiers: A tale of three zoos in Israel/Palestine. *Cultural Critique*, 85, 122–162.
- Bullard, R. D. (1993). *Confronting environmental racism: Voices from the grassroots*. Boston: South End Press.
- (2000). *Dumping in Dixie: Race, class, and environmental quality* (Vol. 3). Boulder: Westview Press.
- Buttel, F. H. (1986). Sociology and the environment. *International Social Science Journal*, 109, 337–56.
- (1987). New directions in environmental sociology. *Annual review of Sociology*, 13(1), 465–488.

- (1996). Environmental and resource sociology: Theoretical issues and opportunities for synthesis. *Rural Sociology*, 61(1), 56–76.
- Candea, M. & Alcayna-Stevens, L. (2012). Internal others: Ethnographies of naturalism. *The Cambridge Journal of Anthropology*, 30(2), 36–47.
- Castells, M. (2000). *The rise of the network society*. Oxford & Malden: Blackwell Publishers.
- Chakrabarty, D. (2009). The climate of history: Four theses. *Critical inquiry*, 35(2), 197–222.
- Cohen, S. E. (1993). *The politics of planting: Israeli-Palestinian competition for control of land in the Jerusalem periphery* (Vol. 236). Chicago: University of Chicago Press.
- De-Shalit, A. (1995a). From the political to the objective: The dialectics of Zionism and the environment. *Environmental Politics*, 4(1), 70–87.
- (1995b). *Why posterity matters: Environmental policies and future generations*. London & New York: Routledge.
- (2000). *The environment: Between theory and practice*. New York: Oxford University Press.
- Descola, P. (2013). *Beyond nature and culture*. Chicago: University of Chicago Press.
- Doleve-Gandelman, T. (1987). The symbolic inscription of Zionist ideology in the space of Eretz Yisrael: Why the native Israeli is called Tsabar. In H. Goldberg (Ed.), *Judaism viewed from within and from without: Anthropological studies* (pp. 257–284). New York: State University of New York Press.
- Dove, M. R. & Carpenter, C. (2013). *Environmental anthropology: A historical reader*. Malden: Blackwell Publishing.
- Dunlap, R. (1997). The evolution of environmental sociology. In M. Redcliff & G. Woodgate (Eds.), *International Handbook of Environmental Sociology* (pp. 21–39). Northampton: Edward Elgar.
- Dunlap, R. E. & Catton Jr, W. R. (1979). Environmental sociology. *Annual Review of Sociology*, 5(1), 243–273.
- Eid, R. (2015). *Towards democratic sustainability: Constitutionality in two UNESCO-declared protected areas in the Mediterranean*. Unpublished Doctoral Dissertation, University of Bern, Switzerland.
- Escobar, A. (2008). *Territories of difference: Place, movements, life, redes*. Durham: Duke University Press.
- Evans-Pritchard, E. E. (1940). *The Nuer*. Clarendon: Oxford University Press.
- Feitelson, E. (1999). Social norms, rationales and policies: Reframing farmland protection in Israel. *Journal of Rural Studies*, 15(4), 431–446.
- Foster, J. B. (1999). Marx's theory of metabolic rift: Classical foundations for environmental sociology 1. *American Journal of Sociology*, 105(2), 366–405.

- Franzen, A. (2003). Environmental attitudes in international comparison: An analysis of the ISSP surveys 1993 and 2000. *Social Science Quarterly*, 84(2), 297–308.
- Fischer, M. (2009). *Anthropological futures*. Durham: Duke University Press.
- Fried, T. (In press). *From garbage into waste: History and ethnography of Israeli municipal solid waste*. PhD dissertation, Bar-Ilan University.
- Garb, Y. (2004). Constructing the trans-Israel highway's inevitability. *Israel studies*, 9(2), 180–217.
- Giddens, A. (2009). *The politics of climate change*. Cambridge: Polity Press.
- Glausiusz, J. (2016). The ghosts of old computers. *Nature*, 540(1), 22–26.
- Goulden, S., Erell, E., Garb, Y., & Pearlmutter, D. (2015). Green building standards as socio-technical actors in municipal environmental policy. *Building Research & Information*, 1–13. doi: 10.1080/09613218.2015.1116844
- Groszlik, R. (2015). Post-national organic: Globalization and the field of organic food in Israel. In B. Freyer (Ed.), *Re-thinking organic food and farming in a changing world* (pp. 141–155). New York: Springer Netherlands.
- (2016). Citizen-consumer revisited: The cultural meanings of organic food consumption in Israel. *Journal of Consumer Culture*. doi: 10.1177/1469540515623609
- Gutkowski, N. (2017). *Timely cultivation: Sustainable agriculture policy, temporality and the Palestinian-Arab citizens in Israel*. PhD Dissertation, Tel Aviv University.
- Hananel, R. (2010). Zionism and agricultural land: National narratives, environmental objectives, and land policy in Israel. *Land Use Policy*, 27(4), 1160–1170.
- Harris, M. (1979). *Cultural materialism: The struggle for a science of culture*. Lanham: AltaMira Press.
- Helmreich, S. (2009). *Alien ocean: Anthropological voyages in microbial seas*. Berkeley: University of California Press.
- Jabari-Salamanca, O. (2014). Road 443: Cementing dispossession, normalizing segregation and disrupting everyday life in Palestine. In S. Graham & C. McFarlane (Eds.), *Infrastructural lives: Urban infrastructure in context* (pp. 114–135). London & New York: Routledge.
- Johnson, A. (1974). Ethnoecology and planting practices in a swidden agricultural system. *American Ethnologist*, 1(1), 87–101.
- Janda, K. B. & Parag, Y. (2013). A middle-out approach for improving energy performance in buildings. *Building Research & Information*, 41(1), 39–50.
- Katz-Gerro, T. (2009). New middle class and environmental lifestyle in Israel. In H. Lange & L. Meier (Eds.), *The new middle classes: Globalizing lifestyles, consumerism and environmental concern* (pp. 195–215). New York: Springer Netherlands.

- Kohn, E. (2007). How dogs dream: Amazonian natures and the politics of transspecies engagement. *American ethnologist*, 34(1), 3–24.
- Lamont, M. (2002). *The dignity of working men: Morality and the boundaries of race, class, and immigration*. New York: Harvard University Press.
- Latour, B. (1993). *We have never been modern*. Cambridge: Harvard University Press.
- (2004). *Politics of nature*. Cambridge and London: Harvard University Press.
- Lévi-Strauss, C. (1967). *Structural anthropology*. New York: Basic Books.
- Lidskog, R., Mol, A. P., & Oosterveer, P. (2015). Towards a global environmental sociology? Legacies, trends and future directions. *Current Sociology*, 63(3), 339–368.
- Logan, J. R. & Molotch, H. L. (1987). *Urban fortunes: The political economy of place*. Berkeley: University of California Press.
- Malinowski, B. (2002 [1922]). *Argonauts of the Western Pacific: An account of native enterprise and adventure in the archipelagoes of Melanesian New Guinea*. London: Routledge.
- McKee, E. (2014). Performing rootedness in the Negev/Naqab: Possibilities and perils of competitive planting. *Antipode*, 46(5), 1172–1189.
- (2016). *Dwelling in conflict: Negev landscapes and the boundaries of belonging*. Stanford: Stanford University Press.
- Mishori, D. (2014). Reclaiming commons rights: Resources, public ownership and the rights of future generations. *The Law & Ethics of Human Rights*, 8(2), 335–366.
- Moore, D. S. (1993). Contesting terrain in Zimbabwe's eastern highlands: Political ecology, ethnography, and peasant resource struggles. *Economic Geography*, 69(4), 380–401.
- Murphy, R. (1994). *Rationality and nature: A sociological inquiry into a changing relationship*. Boulder: Westview Press.
- Nadasdy, P (1999). The politics of TEK: Power and the integration of knowledge. *Arctic Anthropology*, 1, 1–18.
- (2005). The anti-politics of TEK: The institutionalization of co-management discourse and practice. *Anthropologica*, 1, 215–232.
- Nazarea, V. D. (Ed.) (1999). *Ethnoecology: Situated knowledge/located lives*. Tucson: University of Arizona Press.
- Negev, M., Garb, Y., Biller, R., Sagy, G., & Tal, A. (2009). Environmental problems, causes, and solutions: An open question. *The Journal of Environmental Education*, 41(2), 101–115.
- Negev, M., Sagy, G., Garb, Y., Salzberg, A., & Tal, A. (2008). Evaluating the environmental literacy of Israeli elementary and high school students. *The Journal of Environmental Education*, 39(2), 3–20.

- Netting, R. M. (1986). *Cultural ecology*. Long Grove: Waveland Press Inc.
- Novick, T. (2013). Bible, bees and boxes: The creation of “the land flowing with milk and honey” in Palestine, 1880–1931. *Food, Culture & Society*, 16(2), 281–299.
- Orenstein, D. E. & Hamburg, S. P. (2009). To populate or to preserve? Evolving political-demographic and environmental paradigms in Israeli land-use policy. *Land Use Policy*, 26, 984–1000.
- Parag, Y. (2008). Who governs the air we breathe? Lessons from Israel’s industrialist covenant. *Journal of Environmental Policy & Planning*, 10(2), 133–152.
- Posey, D. A. (1985). Indigenous management of tropical forest ecosystems: The case of the Kayapo Indians of the Brazilian Amazon. *Agroforestry systems*, 3, 139–158.
- Rappaport, R. A. (1967). *Pigs for the ancestors: Ritual in the ecology of a New Guinea people*. Long Grove: Waveland Press.
- Rabinowitz, D. (1997). *Overlooking Nazareth: The ethnography of exclusion in Galilee*. Cambridge: Cambridge University Press.
- (2001). The Palestinian citizens of Israel, the concept of trapped minority and the discourse of transnationalism in anthropology. *Ethnic and Racial Studies*, 24(1), 64–85.
- (2012). Residual residential space as commons. *International Journal of the Commons*, 6(2), 302–318.
- (2013). In-country disparities in greenhouse gas emissions and their significance for politicizing a future global climate pact. *Theoretical Inquiries in Law*, 14(1), 173–190.
- Sadeh, S. (2015). *Environment, peacemaking and peacebuilding in the Middle East: Examining peace park proposals along Israeli-Arab borders*. PhD Dissertation, Tel Aviv University.
- Sagie, H., Morris, A., Rofè, Y., Orenstein, D. E., & Groner, E. (2013). Cross-cultural perceptions of ecosystem services: a social inquiry on both sides of the Israeli–Jordanian border of the Southern Arava Valley Desert. *Journal of Arid Environments*, 97, 38–48.
- Schoenfeld, S. (2005). Types of environmental narratives and their utility for understanding Israeli and Palestinian environmentalism. In S. Schoenfeld (Ed.), *Palestinian and Israeli environmental narratives: Proceedings of a conference held in association with the Middle East environmental futures project* (pp. 93–114). Toronto: York Centre for International and Security Studies
- Schnaiberg, A. (1980). *Environment: From surplus to scarcity*. New York: Oxford University Press.
- Schnaiberg, A. & Gould, K. (1994). *Environment and society: The enduring conflict*. New York: St. Martin’s Press.

- Shamir, R. (2013). *Current flow: The electrification of Palestine*. Stanford: Stanford University Press.
- Shani, L. (2017). Of trees and people: The changing entanglement in the Israeli desert. *Ethnos*. doi: 10.1080/00141844.2017.1304972.
- Spaargaren, G. & Mol, A. P. (1992). Sociology, environment, and modernity: Ecological modernization as a theory of social change. *Society & Natural Resources*, 5(4), 323–344.
- Stamatopoulou-Robbins, S. (2014). Occupational hazards. *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*, 34(3), 476–496.
- Steward, J. H. (1972). *Theory of culture change: The methodology of multilineal evolution*. Champaign: University of Illinois Press.
- Strathern, M. (1980). No nature, no culture: The Hagen case. In C. P. MacCormack & M. Strathern (Eds.), *Nature, culture and gender* (pp. 174–222). Cambridge: Cambridge University Press.
- Szasz, A. (2007). *Shopping our way to safety: How we changed from protecting the environment to protecting ourselves*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Tal, T. R. (2004). Community-based environmental education—a case study of teacher–parent collaboration. *Environmental Education Research*, 10(4), 523–543.
- Tal, T. & Alkahrer, I. (2010). Collaborative environmental projects in a multicultural society: Working from within separate or mutual landscapes? *Cultural Studies of Science Education*, 5(2), 325–349.
- Tarabeih, H., Khamaisi, R., & Shmueli, D. (2012). Intensification of environmental conflicts resulting from rural to urban transformation: The case of Arab localities in a changing Galilee. In *Geographical Research Forum*, 32, 5–27.
- Tsing, A. L. (2015). *The mushroom at the end of the world: On the possibility of life in capitalist ruins*. Princeton: Princeton University Press.
- Urry, J. (2011). *Climate change and society*. Cambridge: Polity Press.
- Weinthal, E. & Parag, Y. (2003). Two steps forward, one step backward: Societal capacity and Israel's implementation of the Barcelona Convention and the Mediterranean Action Plan. *Global Environmental Politics*, 3(1), 51–71.
- Weizman, E. (2007). *Hollow land: Israel's architecture of occupation*. London: Verso.
- Wilkinson, R. C. & Freudenburg, W. R. (Eds.) (2008). *Equity and the Environment*. Amsterdam: Elsevier.
- Wolf, E. (1972). Ownership and political ecology. *Anthropological Quarterly*, 45(3), 201–205.
- Yiftachel, O. (1998). Planning and social control: Exploring the dark side. *Journal of Planning Literature*, 12(4), 395–406.

Zamwel, E., Sasson-Levy, O., & Ben-Porat, G. (2014). Voluntary simplifiers as political consumers: Individuals practicing politics through reduced consumption. *Journal of Consumer Culture, 14*(2), 199–217.